

14. Свиридюк Н.О. Традиції створення народної іграшки в 40-50-х рр. ХХ ст. (за польовими матеріалами Шишацького району Полтавської області) // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. Зб. наук. праць. Вип. 11 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2010. – С.62–65.
15. Титаренко В.П. Святкова народна іграшка українців // Проблема ревалоризації феномена української народної іграшки у сучасних культурно – освітніх умовах. Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції. Полтава, 16-17 квітня 2003 року. – Полтава, 2004. – С.73–75.
16. Фетісов І. Про деякі підсумки виконання конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини у 2019 році // Вісник Українського центру культурних досліджень. Збірка матеріалів / заг. ред. І. Френкель [та ін.]. – Київ, 2019. – №2. – С. 9–14.
17. Щербаківський Вадим Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського. – Київ: Либідь, 1995. – 288 с., іл.

УДК 39:001.89+745

МЕТОДИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕМЕСЕЛ І ПРОМИСЛІВ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ: З ДОСВІДУ ВЛАСНИХ НАУКОВИХ ПОШУКІВ

**Наталія Литвинчук
(м. Київ)**

У статті узагальнено представлено практичний досвід автора у здійсненні комплексного історико-етнографічного вивчення промислів і ремесел у регіональному вимірі. Схарактеризовано основні засади, апробовану методикою студіювання, окреслено можливий принцип вибудовування дослідницької стратегії, а також визначено основні етапи наукових пошуків у цьому руслі.

***Ключові слова:** тематика промислів і ремесел, регіональні риси ремісничої діяльності, методико-організаційні засади дослідження, методи польового збирання емпіричних даних, профільна програма-запитальник.*

Для етнології, власне, як і для суміжних історичних дисциплін, зокрема краєзнавства, тема промислів і ремесел є класичною. У просторі дослідницького поля опинялися різні аспекти предметно-речового виробництва. Традиційні ремісничі практики та народні промисли розглядалися як в контексті всього багатоманіття їхнього галузевого складу, так і через призму окремих галузей та їх галузевих ділянок. При цьому основною проблематикою були історія розвитку й сучасний стан цієї сфери матеріальної культури. Студіюючи традиційні промисли й ремесла в аспекті динаміки їхнього поступу та трансформацій, дослідники обирали надзвичайно широкий і різноманітний предметний спектр.

Докладно аналізували виробничу структуру, склад продукції, профільну термінологію, еволюційні зміни, вивчали ритуальні функції ремісничих виробів і виробничі звичаї ремісників тощо. При цьому територіально охоплювалася або вся Україна, або певний її регіон. І складно не погодитися з тим фактом, що історико-етнографічні дослідження в регіональному розрізі, які особливо активізувалися наприкінці другої половини ХХ – на початку ХХІ століття, значно розширили й поглибили знання про базові в традиційній системі життєзабезпечення промисли та ремесла, їх локальну специфічність.

Однак аналіз наукової літератури останніх років підводить до висновків про те, що окреслена вище тематика відчутно втрачає свої позиції, особливо в етнології. Причину цього, варто шукати в сукупності чинників. По-перше, через зникнення цілої низки традиційних практик все більше звучується дослідницьке поле, що само собою, імовірно, знижує рівень актуальності робіт з відповідною проблематикою. По-друге, на зміну традиційним напрямам приходять нові, більш перспективні в контексті сьогодення, говорячи сучасним сленгом, не такі «заюзані», що, мабуть, цілком закономірно. Утім, як показує власний досвід, попри величезну на перший погляд кількість спеціальних наукових праць, присвячених вивченню різних аспектів означеної сфери матеріальної культури, наявність обширної джерельної бази, апробованого інструментарію, напрацьованої методики тощо, залишається ще чимало незаповнених ніш, які дослідники оминали з певних причин. І ці прогалини є як в науковому термінологічному апараті, так і в підходах до вивчення. Тож, вилучати тематику промислів та ремесел з наукового простору зарано.

Із власного досвіду студіювання традиційних промислів і ремесел у регіональному розрізі (на прикладі Сумської області) [1; 2] впевнено можна констатувати, що в українській етнології комплексних історико-етнографічних досліджень такого штибу недостатньо. Водночас замало приділено уваги нинішнім формам збереження, відродження й популяризації народних ручних творчих практик, вивченню проблем спадкоємності професії та традицій трудового виховання, і майже зовсім не досліджуються модерні рукоділля, нерідко запозичені з інших культур, які куди частіше витісняють автентичні рукометства за куліси сьогодення. Враховуючи сучасний стан і тенденції розвитку промислів і ремесел, важливо також зробити так званий апгрейд класифікації їх за видами та різновидами галузей, удосконалити методологічні підходи до системного аналізу промислів і ремесел як складника традиційно-побутової культури народу, а також розв'язати врешті проблему термінологізації ключових понять.

Авторські практичні спроби в цьому руслі дозволили створити певну модель вивчення еволюції промислів і ремесел у регіональному вимірі з урахуванням історичного, соціально-економічного та культурного чинників розвитку в різні хронологічні періоди. Оцінивши здобуті в процесі наукових пошуків знання та навички, стає зрозумілим, що підмурком вирішення завдань історико-етнографічного дослідження регіональних рис ремісничої діяльності та промислів беззаперечно має бути принцип історизму, що полягає в розумінні об'єктивності ходу історичних змін, переходу з одного стану в інший різних систем суспільства (політичної, соціальної, економічної тощо), зокрема й народної традиційно-побутової культури та її складників. Не менш важливими є принципи адекватного пізнання та дослідження процесів і явищ, критичного аналізу різних джерел з потрібною інформацією. Вдала реалізація дослідницьких завдань можлива через залучення сукупності загальнонаукових та спеціальних дослідницьких методів, спрямованих на різнобічне висвітлення поступовості розвитку, трансформації та спаду традиційних промислів і ремесел, на окреслення суспільно-значимих процесів збереження й відродження ремісничих традицій.

Вибудовуючи дослідницьку стратегію, передусім важливо визначити основні фази, їх взаємопов'язаність. Як показує практика, на стартовому етапі наукових пошуків мають домінувати методи збирання теоретичних і емпіричних першоджерел. Це так звані кабінетні методи формування джерельної бази дослідження, підбору відповідно до тематики матеріалів різного характеру (наукової літератури, архівних даних) і змістового спрямування (історичних, економіко-географічних, статистичних та ін.), що в подальшому сприятиме визначенню концепції і понятійного апарату. Зокрема, найбільш раціональним буде використання методів аналізу й синтезу, їх передусім важливо застосувати під час опрацювання опублікованих і неопублікованих джерел, це допоможе розкрити стан і хронологію вивчення традиційних промислів і ремесел, з'ясувати їх предметний склад і функціональну структуру.

Для збору фактичного емпіричного матеріалу, безсумнівно, опорними мають стати методи польового дослідження – спостереження, опитування. Адже, як стверджувала етнолог Н. Гаврилюк, «без первинних емпіричних даних про структуру й функції традиційно-побутової культури народу, форми етнічних і етнокультурних процесів не може йтися і про різні аспекти і аналітичні студії у вигляді статей, дисертацій, монографій» [3, с. 297]. Якщо ділитися власним досвідом збирацької роботи, то більшу частину польових матеріалів для дослідження промислів і ремесел було нагромаджено в індивідуальних короткотривалих маршрутних та кушових експедиціях. Тоді як

найцінніші та найповніші матеріали вдалося відібрати завдяки стаціонарному вивченню – довготривалому проживанню (понад 6 років) серед населення досліджуваного регіону, різнобічно вивчаючи повсякдення, відвідуючи культурно-мистецькі заходи, аналізуючи висвітлення явищ, що цікавлять, у засобах масової інформації. Таке поєднання стаціонарної роботи з маршрутною дозволило загалом охопити фактично всі 18 районів Сумської області, територія якої до всього є ще й нерівномірною з погляду історико-етнографічного районування України, оскільки поєднує частини місцевостей Полісся, Слобожанщини та Наддніпрянщини, що чималою мірою визначає неоднорідність, специфічне багатоманіття регіональної традиційно-побутової культури в цілому і промислів та ремесел зокрема. До речі, від правильно обраних географічних меж дослідження, своєрідності території, що вивчається, багато в чому залежить зміст наукової праці, ступінь її інформаційної насиченості.

Базовим методом накопичення даних безсумнівно буде безпосереднє спостереження, як просте, коли пасивно фіксується інформація, так і включене, типове для стаціонарної експедиційної роботи. Водночас для спостереження бажано обирати і територіальний підхід (для вивчення локальних особливостей розвитку та побутування промислів та ремесел у певних населених пунктах), і індивідуально-виробничий (для дослідження ремісничої діяльності майстрів нашого часу). Основними локальними об'єктами польової роботи можуть бути селища, села та міста різні за площею й кількістю населення, проте варто зважати на їх етнічну однорідність, а також питому кількість опитаних респондентів за національною приналежністю. Відповідно до завдань дослідження можна використовувати різні прийоми обстеження: суцільного, вибіркового, оглядового та повторного. Зокрема, неабияке значення для перевірки даних, що були зафіксовані етнографами у попередні роки, мають повторні обстеження. Наприклад, у моєму випадку це були м. Охтирка та с. Боромля Тростянецького р-ну, описані у праці М. Сумцова «Очерки народного быта...» 1901 р. [4], м. Кролевець як ткацький осередок, обстежений свого часу Є. Спаською [5, с. 167-334], а також с. Межиріч Лебединського р-ну та с. Боромля Тростянецького р-ну – гончарні центри, вивченням яких у 1958 р. займався Ю. Лашук [6]. Слід також зазначити, що у процесі польового збирання емпіричних даних найбільш раціональним і швидким прийомом буде масштабна фото- та відеофіксація явищ, пов'язаних із давніми та сучасними видами народних ремісництв; це не лише розширить фактографічну базу, а й дасть можливість візуалізувати певні процеси та явища, що сприятиме глибшому проникненню в контекст.

Основоположним для збору матеріалів із досліджуваної проблематики має бути опитування як один із польових методів, що спирається на отримання первинної інформації. Важлива перевага його використання полягає в тому, що зустрічі й бесіди з носіями місцевої культури дозволяють отримати не лише факти про існування того чи того ремісництва на теренах регіону, дані про їхню технологію, типологію виробів, географію поширення, локальні особливості тощо, але й певною мірою допомагають виявляти особливості сприйняття цих явищ різними соціальними й віковими категоріями, визначати рівень зацікавлення й мотивацію респондентів займатися різноманітними видами народної творчості. Наприклад, відповідно до завдань дослідження можна використовувати (що свого часу було зроблено авторкою цієї розвідки) два основні види опитування – інтерв'ю та анкетування. Усні спілкування з респондентами, що здебільшого проходять у формі діалогів, а часом і полілогів, найкраще реалізуються, як показує досвід, за допомогою такого інструментарію як програма, адже для успішного польового вивчення старожитньої культури дуже важливі добре підготовлені програми й вичерпні запитальники [7, с. 58]. Слід зауважити, що обраний квестіонар можна і бажано корегувати в процесі наукових пошуків, доповнювати зміст новими позиціями, зокрема такими, що відбивають фактографічну, функціональну, типологічну, термінологічну своєрідність досліджуваних явищ. У разі якщо дослідник вирішить взятися за розробку авторської профільної програми-запитальника, то основу його змістової структури мають складати ті промисли і ремесла, які були найбільш характерні для культурно-виробничих традицій досліджуваного регіону. Запитання потрібно спрямовувати на отримання комплексу даних про кожне із занять: особливостей його територіального поширення та історичного розвитку, організації праці та кількісного складу фахівців, специфіки оснащення виробничого приміщення, технології та інструментарію виробництва, асортименту і шляхів реалізації виготовленої продукції. Також слід акцентувати увагу на аспекті художньо-декоративного оздоблення ремісничих виробів, не залишати поза увагою запитання щодо звичаїв і побуту ремісників. Важливим складником усіх запитань мають бути хронологічні категорії на зразок «У які роки це було?» або порівняльно-історичні на кшталт «Як було раніше?», «Як тепер?», що сприятиме розумінню етапів і характеру еволюції досліджуваних явищ. Окремим блоком можна також сформулювати запитання для інтерв'ювання майстрів, яким належить важлива роль у справі збереження ремісничих традицій, вони допоможуть глибше з'ясувати про форми й функціональні особливості сучасних ремісничих занять на теренах певного простору. Крізь призму власного досвіду також можна порадити, що методику опитування слід попередньо

вибудовувалася з урахуванням кількох чинників. Для отримання найповнішого уявлення про локальні особливості історії розвитку промислів і ремесел бажано вибирати інформаторів переважно з місцевих мешканців. З метою дослідити предмет у динаміці в різні часові проміжки опитування краще проводити серед представників старшого і середнього покоління. Помічено також, що часто хронологічна глибина отриманих даних зростає за рахунок спогадів інформаторів про те, що розповідали їхні діди чи прадіди. З огляду на те, що більшість галузей народних промислів і ремесел традиційно були чоловічими, закономірним може виявитися те, що профільна обізнаність чоловіків буде значно вищою. Особливе місце в польовій роботі можуть зайняти очні індивідуальні бесіди з представниками місцевих закладів культури й освіти: вчителями, бібліотекарями, керівниками гуртків, музейними працівниками. У цьому випадку, як показує практика, можливим є застосування так званих вільних інтерв'ю, коли запитання формулюються безпосередньо під час комунікації. Також цей тип опитування найбільш реально використовувати в процесі спілкування з майстрами під час різноманітних культурно-мистецьких заходів. Усі інтерв'ю найкраще фіксувати за допомогою диктофону чи іншого цифрового пристрою з відповідними функціями. Якщо ж з огляду на етику експедиційної роботи, зробити це неможливо, то слід якнайповніше записати емпіричні матеріали у польовий щоденник. Усі напрямки польової роботи, як радять досвідчені етнологи, потрібно будувати на принципі «доброчинності» [8, с. 78]. Передусім це неупереджене ставлення до респондентів та наданої ними інформації, терпимість, ввічливість.

Під час дослідження традиційних промислів і ремесел абсолютно можливим є застосування масового анкетного опитування. Відомо, що в етнографії практика використання анкет мала місце ще в 1845 р., з часів заснування Російського Географічного товариства [9, с. 16]. Оскільки анкетування рекомендовано переважно для вивчення сучасності, то за допомогою нього краще студіювати різні аспекти нинішнього стану традиційних та модерних ручних творчих практик. Зміст анкети має визначатися, виходячи з мети та цілей дослідження. Як приклад можна навести анкетне опитування, проведене в 2009-2010 роках в різних районах Сумської області, що уможливило дослідження джерел спадкоємності знань старшої шкільної молоді про традиційні промисли та ремесла, а також допомогло додатково зібрати інформацію для характеристики нинішнього стану народних рукоділ в регіоні [10]. Методика проведення анкетування вибудовується самим дослідником. Звісно, задля достовірності відповідей таке опитування краще проводити власноруч, але враховуючи різні ситуації (як, наприклад, навчально-виховний процес у школах, коледжах тощо), існує

варіант розповсюдження анкет через довірених людей. Наступний етап комплексного дослідження промислів і ремесел у регіональному вимірі передбачає упорядкування зібраних фактичних даних, з цією метою здебільшого ефективним є використання методів систематизації та класифікації. У разі застосування анкетного опитування оптимізувати наукове опрацювання й аналіз кількісних даних вдасться завдяки використанню статистичного методу. Для співвідносного графічного представлення емпіричної інформації отримані цифрові показники краще представити в таблицях і діаграмах.

Завершальний етап – написання дослідницької роботи – можливо реалізувати шляхом використання таких методів, як: науково-описовий, порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний. Вони своєю чергою так чи інакше поєднуються з загальнонауковими методами аналізу, синтезу, узагальнення та інтерпретації. Розкриття історії розвитку промислів та ремесел у хронологічній послідовності, характеристика структурно-функціонального складу (сировинної бази, технології, продукції тощо) того або іншого промислу чи ремесла реально зробити за допомогою описового методу. Адже, як слушно зауважила М. Гримич, «фактично неможливо собі уявити історичну чи культурологічну науку без застосування цього методу...» [11, с. 6]. Власний досвід показав, що для аналізу зібраного фактичного матеріалу базовим є теоретичний порівняльно-історичний метод вивчення предмету. Його застосування дає змогу дослідити редукційні процеси, які відбувалися з традиційними промислами та ремеслами протягом кількох століть, і виявити схожі та відмінні явища. Завдяки порівняльно-типологічному методу добре вдається простежити як загально-регіональні, так і локальні особливості в системі різновидів традиційних промислів та ремесел, з'ясувати подібності й відмінності давніх та сучасних форм побутування відповідних явищ. Окрім того, для характеристики народних ремісничих занять, які отримали своє відображення в регіональній ойконімії – назвах населених пунктів регіону – можливим є використання методу лінгвістичної географії.

Підсумовуючи цей, по суті, практичний огляд, хотілося б ще раз підкреслити, що навіть у тих темах, які на перший погляд здаються вже достатньо вивченими, залишаються «білі плями», які потребують заповнення. Доки існує етнографічна реалія чи явище, завжди з'являтимуться нові, нерозкриті в спеціальних студіях аспекти, а отже, зберігатиметься потреба їх дослідження, розроблення теоретичних та методологічних підходів вивчення. Якщо переглянути тематику промислів і ремесел, враховуючи сучасні напрями, то обов'язково знайдуться приводи для нових наукових пошуків.

Джерела і література:

1. Литвинчук Н. В. Традиційні промисли та ремесла Сумщини кінця XIX – початку XXI століття : дис.... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2015. 236 с.
2. Литвинчук Н. В. Традиційні промисли та ремесла Сумщини кінця XIX – початку XXI століття : автореф.... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2015. 23 с.
3. Гаврилюк Н. К. Актуальні народознавчі питання в галузі польової збиральницької діяльності. *Матеріали до української етнології*. 2010. Вип. 9 (12). С. 291–294.
4. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). Харьков : Типо-Литограф. «Печатное Дело» Кн. К. Н. Гагарина, 1902. 57 с.
5. Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської / голов ред. Г. Скипник. Київ : видавництво ІМФЕ, 2015. 600 с.
6. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5, од. зб. 198. 11 арк.
7. Ванштейн С. И. Актуальные вопросы полевого исследования традиционно-бытовых культур народов СССР. *Советская этнография*. 1985. № 3. С. 51–59.
8. Боряк О. О. Емпіричні дослідження як «ризик шкоди»: теорія і практика впровадження принципів етики польової роботи. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 5–6. С. 76–82.
9. Громов Г. Г. Методика этнографических экспедиций. Москва : Изд-во Московского университета, 1966. 117 с.
10. Литвинчук Н. В. Особливості загальної обізнаності школярів про традиційні промисли і ремесла (етнографічно-статистичний аналіз). *Українознавство*. 2012. № 4 (45). С. 226–231.
11. Гримич М. В. Метод, методика та методологія в сучасній етнологічній науці. *Етнічна історія народів Європи*. 2006. Вип. 21. С. 5–9.

УДК 391(=161.2):7.046

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ОБЕРЕГОВІ СИМВОЛИ В СЕМАНТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО КОСТЮМУ

Юрій Вільховий
(м. Полтава)
Надія Найда
(м. Харків)

У статті розкривається історичний і світоглядний зміст східнослов'янських оберегових символів та їхнє значення в семантиці українського народного костюму. Автори проводять комплексний аналіз типології символічних систем та одягу в родинній обрядовості. Зокрема з'ясовуються спільні символічні елементи і атрибути у родинних, весільних і похоронних ритуалах. Визначається характер семантичного навантаження символів в українському народному вбранні.